

A színház mint társadalmi fórum, három kortárs dráma tükrében²

„És ti?”

(Tasnádi István: Közellenség)

I. Bevezetés

A színház az ókortól kezdve meghatározó társadalmi fórum: Ferdinand von Schirach szerint különleges, „republikánus” közösségi tér;³ Nádas Péter szavaival „az egyetlen igazán közösségi művészet, a rituális összelélegeztetés művészete”.⁴ Alkalmas-e azonban a színház a XXI. században arra, hogy a demokratikus deficit jelenségeiről szóló társadalmi párbeszéd releváns fórumává váljon? A tanulmány állítása szerint kifejezetten alkalmas erre a célra. Egyrészt a társadalmi párbeszédet tematizálja azáltal, hogy a vonatkozó problémákat sajátosan szublimálja, így téve azokat a nézők számára érzékelhetővé. Az összefüggés azonban nem egyirányú: a színházi narratíva arra is képes, hogy a nézőt a diskurzusba, a társadalmi interakcióba bevonja, ezáltal „normatív univerzumunkat” maga is alakítja.⁵ Az állítást a tanulmány a „jog és irodalom” speciális megközelítésmódjával és eszközeivel támasztja alá, három kortárs dráma példáján keresztül.

II. Módszertani megfontolások

A kutatás alapjául szolgáló művek kiválasztását a következő szempontok vezérelték. Egyrészt olyan színpadi művekre volt szükség, amelyek – témájukból adódóan - a színház és a társadalom kölcsönhatásának vizsgálatára alkalmasak, különös tekintettel a demokratikus működés esetleges visszasságaira. További kritérium volt, hogy a kutatás az elmúlt két évtized vonatkozó releváns problémafelvetéseit vizsgálta, a közép-európai térségre fókuszálva. Harmadrészt, olyan darabokat volt célszerű keresni, amelyek – összecsengéseikből továbbá különbözőségeikből adódóan – összehasonlító jellegű vizsgálatra alkalmasak.

A nevezett megfontolások alapján három szépirodalmi mű került a vizsgálódás fókuszába. Kettő közülük Heinrich von Kleist Kohlhaas Mihály című elbeszélésének kortárs hazai színházi átdolgozása: Gábor Sára dramaturg és Hegymegi Máté rendező Kohlhaas című,

¹ A szerző az ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola hallgatója.

² A tanulmány módosított, angol nyelvű változatát lásd: 'And you?' The Interaction between Theatre and Society in the Contemporary Democratic Discourse. In Mayr, Stefan – Orator, Andreas (szerk.): Populism, Popular Sovereignty, and Public Reason. Peter Lang, Berlin, 2021.

³ Schirach, Ferdinand von - Kluge, Alexander: Die Herzlichkeit der Vernunft, Luchterhand, München, 2017, 110. o.

⁴ Nádas, Péter: Kérdések, kísérlet válaszadásra. In Nézőtér. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983, 78. o.

⁵ A normatív univerzum Robert Cover kifejezése: 'We inhabit a nomos - a normative universe. We constantly create and maintain a world of right and wrong, of lawful and unlawful, of valid and void.' [...] 'In this normative world, law and narrative are inseparably related.' Cover, Robert M.: The Supreme Court, 1982 Term -- Foreword: Nomos and Narrative. In Harvard Law Review, Vol. 97, No. 1, 1983, 4. o. 5. o. https://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/2705/ (2022. 02. 15.)

2015-ös adaptációja⁶ illetve Tasnádi István Közellenség című műve, melyet 1999-ben mutattak be, Schilling Árpád rendezésében.⁷ A harmadik Ferdinand von Schirach darabja, a Terror, melynek ősbemutatójára 2015-ben került sor Berlinben.⁸ Schirach műve Németország határain túl is nagy népszerűsége tette szert - a Katona József Színház műsorán 2016 óta szerepel -,⁹ és az azonos évben bemutatott magyar Kohlhaas-adaptációval több szempontból párhuzamba állítható.

Mindhárom alkotásról elmondható, hogy elsősorban színpadra íródott, azonban mindegyik olvasható szépirodalmi műként, szöveggént is. A tanulmány a „law in literature” klasszikus felfogásának megfelelően elsődlegesen az írott drámaszövegre koncentrál; kiváltképp, hogy az számos, néhány esetben igen részletes rendezői utasítást is tartalmaz, mely direktori „kommentárok” a kutatás szempontjából szintén relevánsak. Figyelemmel azonban arra, hogy a vizsgálat fókuszát színház és társadalom párbeszéde képezi, a „befogadó” szinonimájaként az „olvasó” helyett a „néző” terminológia használata célszerű.

A tanulmány – a fenti állítás mentén haladva - elsőként azt vizsgálja meg, hogy hogyan tematizálják az alkotások az adott korszak társadalmi diskurzusát (III. pont). Ezt követően tér ki arra, hogy a darabok – azon túl, hogy érzékelhetővé teszik a nevezett problémákat – hogyan, milyen eszközökkel vonják be a nézőt a társadalmi diskurzusba, és alakítják őt „aktív” résztvevővé (IV. pont)

III. A társadalmi diskurzus tematizálása

Theodore Ziolkowski összehasonlító irodalomtudományi kutatásai szerint megfigyelhető, hogy ha a jog adott időszakban valamiért „krízishelyzetbe” kerül, az a korszak szépirodalmában lecsapódik.¹⁰ A színházzociológia atyjának tartott Gurvitch – amellet, hogy a színház és a társadalom alapvető rokonsága mellett érvel - fontosnak tartja a két szféra közti határ megvonását: a színházat meghatározott társadalmi helyzetek szublimációjaként kezeli.¹¹ Ferdinand von Schirach színház és irodalom kapcsolatának lényegét következőképpen foglalja össze: „a színháznak és az irodalomnak más a feladata, mint a politikának és az igazságszolgáltatásnak. A színházban saját magunkkal találkozunk, reflexeinkkel, érzéseinkkel, gondolatainkkal. (...) A színház így a „res publica” speciális fórumává válik.”¹²

A társadalmi diskurzus tematizálására vonatkozó vizsgálódás során, a társadalmi-politikai problémák művészi „szublimációjának” megragadásakor a „költői igazságszolgáltatás” fogalma központi jelentőségű. Ennek oka, hogy a választott művekben a „költői igazságszolgáltatás” és a tételes jog szerinti igazságszolgáltatás közti feszültség a darabok alapvető meghatározója.

A „poetic justice” a három mű esetén a költői igazságszolgáltatás „összetevőinek” áttekintésével körvonalazható. A fogalom értelmezése a szakirodalomban nem tekinthető

⁶ A darab 2017-ben jelent meg, egy gyűjteményes kötetben. Gábor, Sára - Hegymegi, Máté: Kohlhaas. In Kortárs klasszikusok. Mai magyar színdarabok. Selinunte, Budapest, 2017, 104-151. o.

⁷ A darabot a szerző 2000-ben publikálta. A dráma 2004-es kiadása a rendező próbanaplóját is tartalmazza. Tasnádi, István: Közellenség. In Koszta, Gabriella (szerk.): taigetosz csecsemőotthon. Drámák. Schilling Árpád próbanaplóival, Jelenkor Kiadó - Krétakör Színház, Pécs, 2004, 5-57. o.

⁸ A darabot a szerző 2015-ben publikálta. Schirach, Ferdinand von: Terror. Piper, München, 2015. A mű a tanulmány elkészülte napjáig magyar nyelven nem jelent meg.

⁹ <http://www.katonajozsefszinhaz.hu/eloadasok/bemutato/42607-terror-sp-730039801> (2022. 02. 15.)

¹⁰ Ziolkowski, Theodore: The Mirror of Justice: Literary Reflections of Legal Crises. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1997

¹¹ Gurvitch, Georges: The Sociology of the Theatre, 76. o. In Elizabeth and Tom Burns (szerk.): Sociology of Literature and Drama. Penguin Books, Harmondsworth, 1973, 71-81. o.

¹² Schirach - Kluge: i.m. 110. o.

egységesnek. A tanulmány Martha Nussbaum koncepcióját tartja irányadónak, aki monográfiájában az irodalom és az egyéni - társadalmi cselekvés kölcsönhatására fókuszál, a költői igazságszolgáltatást egyfajta „demokratikus küldetesként”, sajátos morális megközelítésmódként értelmezve.¹³ A szerző a morális és az esztétikai ítélet azonos származását hangsúlyozza. Mindkét esetben a „poetic justice” alapja az ún. „sympathy” (mely a szimpátia fogalmával nem azonosítható): a döntéshozónak az esztétikai és a morális ítélethozatal során is a másik ember helyébe kell képzelnie magát az „empátia” révén, és amit így érzékel, tapasztal, össze kell hasonlítania saját értékrendjével, érzéseivel továbbá meglátásaival. Nussbaum kiemeli, hogy a „sympathy” működéséhez elengedhetetlen az irodalmi képzelőerő képessége, mely képesség irodalmi művek – különösen regények - olvasásával nagyszerűen fejleszthető, mert a fikció érzékenyíti az olvasót az adott probléma - és személy - iránt. E koncepció szerint a jogi vagy morális normák helyes értelmezésének, a „literary judging”-nak nem csupán a jogszabályok „technikai” ismerete a feltétele, hanem az ilyen értelemben vett, speciális érzékenység, a „literary imagination” képessége.¹⁴

Célszerű továbbá megjegyezni, hogy a tanulmány gondolatmenete nem a költő, a szerző által „igazságnak vélt és közvetíteni szándékozott” ítéletet ért „poetic justice” alatt. A darabok a vonatkozó problémákat érzékeltetik és azokat több lehetséges oldalról megvilágítják – azonban maga az „igazságszolgáltatás” hangsúlyozottan a néző illetve olvasó kötelessége és felelőssége, erős befogadói aktivitást igényel.

A költői igazságszolgáltatás feltárása szempontjából releváns tényezők a következők:

1. A központi konfliktus magja
2. A színdarabok társadalmi kontextusa
3. A főhős karaktere
4. A vád narratívája
5. A védelem narratívája

III.1. A központi konfliktus dióhéjban, azaz a drámák tétje

III.1.1. Terror

A darab cselekménye címszavakban: Lars Koch német vadászpilóta lelőtt egy terroristák által eltérített, 164 utast szállító polgári repülőgépet. Tettével azt kívánta megakadályozni, hogy a terroristák a gépet egy 70.000 fős, zsúfolásig telt futballstadion felé kormányozzák. A pilótát a dráma tárgyát képező büntetőperben több emberen elkövetett emberöléssel vádolják.

A mű alapkérdése, hogy a pilóta helyesen cselekedett-e vagy nem, amikor a német Alkotmánybíróság döntésével – és saját felettese parancsával – szembeszegülve lelőtte az utasszállítót, megmentve ezzel 70.000 ember életét. Fontos azonban hangsúlyozni: a darab nem pusztán arról szól, hogyan védhetjük meg magunkat a terrorizmussal szemben. Annál jóval többetű a probléma: mindannyiunknak át kell gondolnunk, hogy a demokratikus jogállamban sérthetetlennek tekintett értékek hogyan értelmezhetőek gyökeresen megváltozott körülmények között. Schirach a színházat tartotta a legalkalmasabb fórumnak arra, hogy erről a mindannyiunkat érintő kérdéstről társadalmi diskurzust kezdeményezzen, ezért a dilemmát

---

¹³ „The poet’s democratizing mission (...) is a mission of imagination, inclusion, sympathy, and voice.” Nussbaum, Martha C.: Poetic Justice. The Literary Imagination and Public Life. Beacon Press, Boston, 1996, 119. o. A monográfia a közelmúltban magyarul is megjelent: Nussbaum, Martha C.: Költői igazságszolgáltatás. (ford.: Pápay György) MMA Kiadó, Budapest, 2021

¹⁴ Nussbaum: i. m. 120-121. o.

egy bírósági tárgyalás díszletei közé helyezte, az igazságszolgáltatást pedig a mindenkori nézőre bízta.

III.1.2. Közellenség és Kohlhaas

Mindkét darab az 1810-es Kleist-elbeszélés, a Kohlhaas Mihály átirata, a megjelenített „dilemma” tehát hasonló, melynek lényege következőképpen foglalható össze. A törvénytisztelő és jámbor Kohlhaas Mihály porosz lókereskedő két lovát a tronkenburgi várúr lefoglalta és szolgáját megverette. A főhős kezdetben törvényes úton igyekezett sérelmének elégtételt szerezni. Kérelmét a szász és a porosz udvarnál egyaránt elutasították a korrump hatóságok és bíróságok, amikor pedig Kohlhaas felesége próbálta megoldani az ügyet, a poroszlók az asszonyt halálra verték. A lócsiszár ezt követően maga vette kézbe az igazságszolgáltatást, csapatot toborzott, és üldözőbe vette a sérelméért felelős Tronkai Vencelt. A felkelők városokat és falvakat dúltak fel. Végül Luther Márton vállalt kezességet Kohlhaasért: ha felhagy az erőszakkal, perét lefolytatják, sérelméért elégtételt nyer. A lócsiszár a polgári perben teljes kártérítés kapott az őt ért sérelmekért, viszont hazaárulás büntetésében (a birodalmi béke megszegése miatt) bűnösnek találták és kivégezték.

Az alapkérdés tehát itt is a főhős tettének megítélése: helyesen cselekedett-e, amikor a jogsérelembe nem nyugodott bele, és igazsága védelmében a végsőkéig, tömeges erőszakig is hajlandó volt elmenni.

III.2. A drámák kontextusa

A tanulmány tartózkodik attól a felfogástól, amely az irodalmi mű értelmezését elsősorban a szerzői szándékból illetve a történeti kontextusból vezeti le. Másrészt azonban nem férhet hozzá kétség, hogy a társadalmi kontextus a költői igazságszolgáltatás – mint a fentiek szerinti diskurzusképző tényező - kérdésének tárgyalásakor releváns tényező: ekörben elég, ha csak arra gondolunk, hogy a Terrorat kevéssel a World Trade Center és a Charlie Hebdo folyóirat elleni támadásokat követően mutatták be.¹⁵

III.2.1. Terror (2015)

A Terror keletkezési körülményeiről maga a szerző is többször nyilatkozott. Schirach hangot adott annak, hogy „a terrorizmust korunk legnagyobb kihívásának tartja, aminek a társadalomra, a jogra, a morálra is kihatása van”.¹⁶ Először esszét írt a kérdéstről: a társadalmi érdeklődést a téma iránt jól mutatja, hogy írása a Spiegel hasábjain jelent meg, majd 2014-ben publikálta azt gyűjteményes kötetben, „Die Würde ist antastbar” címmel.¹⁷

A darabot 2015-ben kezdték játszani a német színházak. Ugyanebben az évben jelent meg írásban is, egy kötetben azzal a beszéddel, melyet Schirach a Charlie Hebdo nevű satirikus francia hetilap szerkesztője elleni, 2015. januári terrortámadással kapcsolatban tartott.¹⁸ A Terrorat számos nyelvre lefordították, és egyre több színház kezdte játszani

---

¹⁵ Ilyen megfontolásból a tanulmány a művek társadalmi háttérét a költői igazságszolgáltatás tényezői közé sorolva mutatja be, azonban azt nem a drámák „tétjének” megjelölését megelőzően tárgyalja.

¹⁶ Schirach – Kluge: i. m. 107. o.

¹⁷ Schirach, Ferdinand von: Die Würde ist antastbar. Essays. Piper, München, 2014, 5-17. o.

¹⁸ Schirach 2015: i. m.

világszerte (a honlap szerint a 2015/16-os évad óta 115 színház tűzte műsorára¹⁹). A darabból tévéfilm is készült, melyet - és a témához kapcsolódó talk show-t - főműsoridőben sugárzott a német televízió.²⁰ A mű aktualitásához, a demokratikus diskurzusban betöltött központi szerepéhez nem férhet kétség.

A drámában felvetett dilemma konkrét jogi háttere a következő. Négy évvel a New York-i terrortámadást követően, 2015-ben a német parlament által hozott légvédelmi törvény közvetlen terrortámadás veszélye esetén engedélyezte az eltérített repülőgépek lelövését (ideértve a polgári utasszállító repülőgépek megsemmisítését is). Egy évvel később azonban a német Alkotmánybíróság hatályon kívül helyezte a törvény vonatkozó rendelkezését, az élethez és az emberi méltósághoz való alapvető alkotmányos jogok sérelmére való hivatkozással.²¹ A döntés ellentmondásos reakciókat váltott ki Németországban, sokak értelmezése szerint a határozat védtelenné tette a társadalmat a terrorista akciókkal szemben.

III.2.2. *Közellenség (1999) és Kohlhaas (2015)*

Mindkét darab a XIX. század eleji kleisti problémafelvetés sajátos interpretációja. Anélkül, hogy a tanulmány aktuálpolitikai fejtegetésekbe bocsátkozna, kijelenthető, hogy Magyarországon a tárgyalt művek szempontjából releváns két évtizedben - 1999-től napjainkig - a demokratikus működés és a jogállamiság kérdése a társadalmi-politikai diskurzus egyik központi témájává vált. A demokratikus párbeszéd szempontjából a hangsúlyt arra érdemes helyezni, hogy a két kortárs adaptáció elbeszélésmódja, hangsúlyai, egyéb speciális jellegzetességei mennyiben járulnak hozzá az aktuális diskurzus tematizálásához, alakításához.

A *Közellenség*et a rendszerváltást követően egy évtizeddel mutatta be a Katona József Színház,²² majd 2013 után több magyar színház is műsorára tűzte.²³ A mű egyik meghatározó vonása a sajátos narratív helyzet: maguk a lovak mesélik el a történetet, akik egyrészt a Kohlhaasi küzdelem tárgyai, másrészt elszenvedői, a fejük fölött születnek a róluk szóló döntések, amelyekbe azonban semmilyen beleszólásuk nincs.

A Kohlhaas című adaptációt 2015-ben mutatta be a Székény Színház.²⁴ Míg a *Közellenség* (aktuálpolitikai utalásokat nem tartalmaz, addig a Kohlhaas esetében számos ilyen konkrét „kiszólással” találkozunk. A darabot a főszereplő kijelentése keretezi: „olyan országban, ahol nem védnek meg a jogaimban, nem élhetek”.²⁵ A dramaturgiailag hangsúlyos pozícióba helyezett mondat többféle értelmezésre ad lehetőséget, a szerzőpáros ezzel „dobja át a labdát” a nézői térfélre, kezébe adva az igazságszolgáltatást a főszereplő ügyében.

¹⁹ <https://terror.theater/> (2022. 02. 15.)

²⁰ A film címe: *Terror-Your Verdict*. <https://www.daserste.de/unterhaltung/film/terror-ihr-urteil/index.html>, (2022. 02. 15.). A filmet a 2017-es év „televíziós eseményének” választották.

²¹ https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2006/02/rs20060215_1bvr035705.html (2022. 02. 15.)

²² <http://katonajozsefszinhaz.hu/41755> (2022. 02. 15.)

²³ 2013-ban a Magyar Színház, 2015-ben a zalaegerszegi Hevesi Sándor Színház, 2021-ben a nyíregyházi Móricz Zsigmond Színház mutatta be, 2021-től a tatabányai Jászai Mari Színház játssza <http://www.tasnadiistvan.hu/?p=358>; <https://www.moriczszinhaz.hu/eloadasok/kozellenseg>; <http://www.jaszaiszinhaz.hu/darab.php?id=242> (2022. 02. 15.)

²⁴ https://www.szekeny.hu/hu/eloadasok/bemutatok.html?eloadas_id=8555 (2022. 02. 15.)

²⁵ Gábor – Hegymegi: i.m. 119. és 150. o.

III.3. A főhős mint a „jó állampolgár mintaképe”?

A „vádlott” személyisége az esztétikai ítélethozatal során vitathatatlanul releváns tényező, és pedig – ha a nussbaumi „poetic justice”-konceptióra gondolunk – megállapítható, hogy a befogadói döntéshozatalakor többet nyom a latba, mint egy büntetőeljárás során, a bűnösség kérdésében való ítélethozatalakor.

Mindhárom műre jellemző, hogy a főszereplő „előélete” kifogástalan, sőt mintaértékű. Példás férj és családapa, tehetős lókereskedő, Luther elkötelezett híve. „Erre a rendkívüli emberre mindenki úgy nézhetett, mint a jó állampolgár mintaképére!” – mondja a Csödör Kohlhaas Mihályról.²⁶ Lars Kochról is kiderül a tárgyaláson, hogy családi élete rendezett, a tanulmányi eredménye is kiváló volt, a katonai kiképzés során gyorsan emelkedett egyre feljebb; ő a nagybetűs katona, akinek hivatása gyerekkori álma volt. Róla is elmondható tehát, hogy ugyanúgy „a jó állampolgár mintaképe”, mint Kleist hőse. Mindhárom darab esetében tehát a „minta-állampolgár” az, aki tömegek haláláért felelős – ez utóbbit egyik főhős sem vitatja, és tettének helyességében sem Koch, sem Kohlhaas nem bizonytalanodik el egy pillanatra sem.

A nussbaumi „empatikus” ítélethozatali mechanizmus szempontjából fontos: Kohlhaasnak és Kochnak is olyan a karaktere, hogy könnyen el tudjuk képzelni: bármelyikünk kerülhet hozzájuk hasonló döntési szituációba (még ha nem is egy másik repülőgép megsemmisítéséről kell döntenünk). Schirach is erre hívja fel a figyelmet hőisével kapcsolatban: azáltal, hogy a néző esküdtté válik, ő maga is a „pilótaszékbe kerül”, neki magának is feketén-fehéren állást kell foglalnia Koch dilemmájában.²⁷ Ekkor pedig kénytelen rájönni, mert a saját bőrén érzi: nincs jó megoldás – pontosan ez adja a helyzet tragikumát. Bármelyik utat is választja az ember, valamilyen szempontból mindenképpen bűnös – a kényszerből meghozott aktuális ítélettől függetlenül.

A Közellenség rendezője, Schilling Árpád próbanaplójában Kohlhaas hősiességének fontos vonására világít rá: „Hős az is, aki szembe mer nézni a másikkal, aki nem hajol el, ha ütik, nem mondja, hogy igen, ha nem gondolja, és azt mondja, hogy nem, még ha figyelmeztetik is, hogy bajba kerülhet.”²⁸ A rendező hozzáteszi: „ilyen hősök ma nincsenek”. Fontos interpretáció ez színház és a társadalom közti párbeszéd szempontjából mindhárom darab esetében. Hogyan értelmezhető az állampolgári hősiesség 2022-ben Magyarországon, Németországban vagy bárhol máshol, ahol a műveket bemutatják? Hogyan értelmezhető a hősiesség közvetlen terrorveszély esetén? Amikor a néző esküdként ítéletet hoz, „áttélesen” ezekről a kérdésekről is véleményét nyilvánít.

III.4. A vád narratívája: az emberi méltóság sérthetetlen

III.4.1. Terror

A német alkotmány (Grundgesetz) első mondata így hangzik: „az emberi méltóság sérthetetlen” (die Würde is „unantastbar”).²⁹ Schirach az emberi méltóságról szóló esszéjében hangsúlyozza azonban: „ez természetesen nem így van; az emberi méltóságot folyamatosan megsértik”.³⁰ Az alapelv helyes értelmezése tehát: az emberi méltóságot nem szabad megsérteni.

²⁶ Tasnádi: i.m. 8.o.

²⁷ Schirach – Kluge: i. m. 115-116. o.

²⁸ Tasnádi: i. m. 237. o.

²⁹ <https://www.bundestag.de/gg> (2022. 02. 15.)

³⁰ Schirach 2014: i. m. 9. o.

A következő logikai lépcső az emberi méltóság fogalmának értelmezése. A Terror ügyész-nője a vádbeszédben ezzel kapcsolatban a német alkotmánybíróság álláspontjára támaszkodik. Az alkotmánybíróság vonatkozó határozata kifejti, hogy a méltóság az embert mint személyt illeti meg, függetlenül bármilyen egyéb tulajdonságától, szellemi vagy szociális státuszától. Az ember mindig és minden körülmények között szubjektum, sohasem válhat állami cselekvés tárgyává, pusztá objektummá.³¹ A vád álláspontja, hogy Lars Koch a repülőgép utasait eszköznek tekintette, elvette szabad akaratukat, és ezzel megfosztotta őket az emberi méltóságuktól.³²

A alkotmánybírósági érvelés a kanti filozófiára nyúlik vissza.³³ A gyakorlati ész kritikájában a német filozófus a következőképpen fogalmaz: „Az akarat *autonómiája* az összes morális törvény és a nekik megfelelő kötelességek egyedüli elve. Az önkény *heteronómiája* viszont nemcsak hogy nem lehet semmiféle kötelezettség alapja, hanem egyenesen ellentétes annak elvével és az akarat erkölcsiségével.”³⁴ A szabad akarat és az önkény szembeállítás a Terror egyik központi motívuma. Koch egyrészt – önkényt gyakorolva – elveszi 164 másik ember szabad akaratát. Döntésével kibontakoztatja saját autonómiáját, meggyőződése szerint a tiszta ész erkölcsi törvényének megfelelően jár el, ezzel szembeszegülve az Alkotmány - és saját felettese – parancsával, mely előírásokat ilyen értelemben életellenesnek és önkényesnek tart.

A vád álláspontja szerint a pilóta egyszemélyben, „igazságosztóként” eldönti, hogy a 164 utasnak meg kell halnia: eszköznek tekinti őket. A vádbeszédben nem szerepel, de Schirach másutt kifejti, hogy a másik ember méltóságának feltétlen tiszteletét hirdető keresztény szemlélet nagyon mélyen hatja át az európai ember gondolkodását - a filozófiába, művészetbe, kultúrába egyaránt beleivódott -, függetlenül attól, hogy valaki hisz-e Istenben vagy nem.³⁵ Akár ebből a szempontból tekintünk a pilóta dilemmájára, akár Kant felől közelítjük meg a kérdést, ugyanoda jutunk: a másik embert mindig és minden körülmények között szubjektumnak kell tekinteni, ez ellen pedig – ahogy a vád állítja – súlyosan vétett Lars Koch.

III.4.2. Közellenség és Kohlhaas

A kanti felfogás és – Luther alakján keresztül – a keresztény hit felőli megközelítés a Kohlhaas-adaptációkban ugyanúgy referenciapont, mint a Terror esetében. A párhuzam kézenfekvő: Kohlhaas ugyanúgy autonóm igazságosztóként járt el, mint Koch, szintén eszközként tekintett azokra az emberekre, akiknek falvait feldúlta, házait felgyújtotta. Felhasználta őket annak érdekében, hogy saját megsértett jogainak érvényt szerezzen, a „jogeszmé” sérelmét helyreállítsa.³⁶ Kant szerint el kell azonban határozni a jogeszmé sérelmének „reparációját” célzó vágyat – amely a filozófus szerint „a szabad önkénynek a tiszta gyakorlati észből származó meghatározása”³⁷ – a jogaiban megsértett személy

³¹https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2006/02/rs20060215_1bvr035705.html, 119-121. (2022. 02. 15.)

³² Schirach 2015: i. m. 120. o.

³³ Schirach 2014: i. m. 10. o.

³⁴ Kant, Immanuel: A gyakorlati ész kritikája. Ictus, Budapest, 1998, 51. o.

³⁵ Schirach 2014: i. m. 10 – 11. o.

³⁶ Jhering, Rudolf von: Küzdelem a jogért. In Varga, Csaba (szerk.): Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodás köréből. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 11-12.

³⁷ „A vágy, hogy embertársainkkal egyetemben oly állapotban leleddzünk, s oly viszonyba keveredjünk velük, ahol is mindenkinek az lehet osztályrésze, amit a *jog* akar, persze nem szenvedély, hanem a szabad önkénynek a tiszta gyakorlati észből származó meghatározása.” Kant, Immanuel: Pragmatikus érdekű antropológia. In Antropológiai írások. Osiris/Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2005, 223 – 224. o.

„uralomvágyát” szolgáló szenvedélytől, amely „a gyűlölet érzéki ösztökéjéről árulkodik, mármint nem az igazságtalanság gyűlöletéről, hanem a velünk *igazságtalanok* gyűlöletéről.” Ez utóbbi szenvedély pedig Kant szerint egyértelműen elítélendő: „a sértést elkövető ellen fordult igazságszeretetet a megtorlás szenvedélyébe fordítja át, ez a szenvedély pedig gyakran az örületig hevül, kitéve a romlásnak azt is, aki bosszút forral”.³⁸ Ez utóbbi szenvedély az, ami miatt Luther is felelősségre vonja Kohlhaast: „Istentelen és szörnyű ember! Mire vetemedtél, te elvakult, a szenvedélyed tébolyában?”³⁹ „Ők nem követtek el ellened semmit, nem részei a te semmirevaló javakért folytatott önző vitádnak. Ők a te áldozataid.”⁴⁰

A kanti distinkció érdekes olvasatot kaphat, ha XXI. századi magyarországi kontextusba helyezzük. A jogeszme sérelmét a két modern adaptáció Kohlhaasa következőképpen látja: „Ne feledd, tronkai Vencel, olyan államban élünk, ahol egy kupec is érvényesítheti a jogait, akár egy úrral szemben is, ha nála az igazság!”⁴¹ illetve „Olyan országban, ahol nem védenek meg a jogaimban, nem élhetek.”⁴² Ha például a drámában megjelenített uram-bátyám rendszerrel szembeni ellenszegülésre gondolunk, hogyan választható el az igazságtalanság gyűlölete a velünk szemben igazságtalanok gyűlöletétől? Hol a határ, ameddig a jogsértő szuverénnel szembeni fellépés az emberi méltóságot és az önkénnyel szembeni harcot szolgáló erkölcsi kötelesség és hol az a pont, amikortól az ellenállás öncéllá válik? A válaszadás joga és kötelessége a mindenkori nézőé. Ha ezeket a kérdéseket nem gondolja végig, Kohlhaas Mihály ügyében sem juthat megalapozott döntésre.

III.5. A védelem narratívája: a természetjogi megközelítés

Lars Koch védője perbeszédében hangsúlyozza: nem létezhet olyan alapelv, nevezzük azt az emberi méltóság védelmének vagy bármi egyébnek – amelynek védelme fontosabb lenne, mint 70.000 ember életének megóvása.⁴³ Az alkotmánybíróság vádbeszédben hivatkozott értelmezése ahhoz vezetne, hogy az állampolgárok védtelenné válnak a hasonló terroristaakciókkal szemben, hiszen a jogállam – elvekre való hivatkozással – nem fogja megvédeni őket.⁴⁴

A védő érveléséből az következik, hogy bizonyos „extrém” körülmények – így közvetlenül fenyegető terrortámadás veszélye – esetén egyfajta hadiállapot áll elő, amelyben a jogállami követelmények értelmezhetetlenné válnak. E speciális „háborús helyzet” a hobbes-i természeti állapothoz hasonlítható: „örökös félelem uralkodik, az erőszakos halál veszélye fenyeget, s az emberi élet magányos, szegényes, csúnya, állatias és rövid.”⁴⁵ Hobbes szerint ebben az állapotban az első természeti törvény szerint mindenki törekedjen a békére, ameddig van rá lehetősége; de ha minden reménye elvész, akkor a háború minden eszközét bevetheti.⁴⁶ Lars Koch ennek megfelelően járt el: „Az utasok egy fegyver részévé váltak. A terroristák fegyverévé. (...) És ez ellen a fegyver ellen nekem harcolnom kell.”⁴⁷

Kohlhaas Mihály – mint az államközösségből kitaszított, hobbes-i „puszták farkasa” – ugyanúgy természetjogi legitimációra, a jogsértő szuverénnel szembeni ellenállási jogra

³⁸ Kant 2005: i. m. 224. o.

³⁹ Tasnádi: i. m. 369. o.

⁴⁰ Gábor – Hegymegi: i. m. 137. o.

⁴¹ Tasnádi: i. m. 17. o.

⁴² Gábor – Hegymegi: i. m. 119. o.

⁴³ Schirach 2015: i. m. 126. o.

⁴⁴ Schirach 2015: i. m. 129. o.

⁴⁵ Thomas Hobbes: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Magyar Helikon, Budapest, 1970, 109. o.

⁴⁶ Hobbes: i. m. 112. o.

⁴⁷ Schirach 2015: i. m. 90. o.

hivatkozik, amikor Luther felelősségre vonja őt. A lócsiszar önmaga védelmében az „igazságos háborúról” szóló reformatori elméletet hozza fel: „Miként megengedett az erőszak használata egy felebarátunk ellen irányuló gyilkos támadás elhárításakor, úgy a nép feljogosíttatik a fejedelemmel szembeni fegyveres ellenállás alkalmazására, amennyiben az átlépte hivatali korlátait.”⁴⁸ Kohlhaas tehát – Kochhoz hasonlóan - a jogeszme sérelme következtében előállt „háborús helyzettel” véli legitimálni tetteit, mely körülmények között az emberveszteség elkerülhetetlen.

A vádlottak védekezésének lényege tehát mindhárom műben, hogy egyfajta speciális, tételes jogi törvényben nem nevesített, „kvázi jogos védelmi helyzetbe”, „kvázi szükséghelyzetbe” („übergesetzlicher Notstand”) kerültek:⁴⁹ „Nem jogtalanul támadtam. Megkárosítottak, és az állam nem védett meg. És ezzel rákényszerítettek, hogy magamat védjem meg.”⁵⁰ A költői igazságszolgáltatás központi kérdése, hogy Lars Koch és Kohlhaas Mihály „ügyében” ezt a speciális „büntetendőséget kizáró okot” a néző megállapíthatónak tartja-e.

IV. A néző érzékenyítése és „aktivizálása”

A tanulmány az eddigiekben arra fókuszált, hogy a tárgyalt színpadi művek – a nézői ítélet „alakítása” révén – a demokratikus deficittekekkel kapcsolatos társadalmi diskurzust hogyan tematizálják. A továbbiakban – immár magára a nézői ítéletre áttérve – a következő kérdés vizsgálatára kerül sor: a színdarabok hogyan járulnak hozzá ahhoz, hogy a mindenkori néző az aktuális társadalmi párbeszéd aktív résztvevőjévé váljon?

A szerzők a nézőkkel folytatott párbeszéd megteremtésére nem véletlenül választották a drámai formát. (Ne felejtjük el, hogy a Kohlhaas-adaptációk „alapanyaga” epikus mű volt; Schirach pedig azokat a meglátásait „adaptálta színpadra” a Terrorban, amelyeket korábban esszé formájában fejtett ki.) Bécsy Tamás művészetontológiai elemzésében a műnem és a befogadó kapcsolatáról megjegyzi: „a befogadó aktusainak jó részét a műnemiség váltja ki.”⁵¹ A szerző szerint a drámai forma alkalmas arra, hogy a befogadó megismerő, értékelő és átélő aktusát egyaránt előhívja.⁵² Míg tehát egy lírai mű elsősorban a befogadó érzelmeire, egy epikai pedig elsődlegesen az értelmére képes hatni, addig a dráma kiválóan alkalmas a mentális és az emocionális oldal együttes aktivizálására. Ha tehát a szerző egyik célja a néző érzékenyítése és „aktivizálása”, az adott problémával kapcsolatos diskurzusba való bevonása, akkor a drámai forma kiváló választás számára.

IV.1. Narratív helyzet a Terrorban és a Kohlhaasban: „Theater als Versammlung”

A Terror és a Kohlhaas szerzői nem elégednek meg annyival, hogy a néző számára a színpadon bemutassák a pilóta és a lócsiszar ügyében lefolytatott bírósági eljárást. Ennél intenzívebb kapcsolatot kívánnak teremteni a nézővel: a darab *résztvevőjévé*, a bírósági eljárás szereplőjévé, sőt, az események irányítójává, bíróvá teszik - ennek megfelelően pedig jogokkal, kötelezettségekkel, felelősséggel ruházzák őt fel.

---

⁴⁸ Gábor – Hegymegi: i. m. 150. o. vö. Gritsch, Eric W: Isten udvari bolondja. Luther Márton korunk perspektívájából. Luther Kiadó, Budapest, 2006, 182-184. o.

⁴⁹ Az „übergesetzlicher Notstand” kifejezést a Terror bírója használja. Schirach 2015: i. m. 143.

⁵⁰ Gábor – Hegymegi: i. m. 150. o.

⁵¹ Bécsy, Tamás: A dráma lételméletéről. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984, 128. o.

⁵² Bécsy: i.m. 129-130. o.

Ilyen megfontolások alapján Ferdinand von Schirach és a Gábor Sára – Hegymegi Máté szerzőpáros a színházat bírósági tárgyalóteremmé változtatja, ahol a nézők esküdtek, akiknek a vádlott bűnösségéről vagy ártatlanságáról kell állást foglalniuk. Florian Malzacher a kortárs politikai színházzal kapcsolatos monográfiájában „Theater als Versammlung”, azaz „színház mint gyűlés” néven foglalja össze azokat a szerzői-rendezői koncepciókat, melyek a színház és a társadalmi valóság határát azáltal teszik „láthatatlanná”, hogy a nézőket egy parlamenti ülés, csúcstalálkozó vagy bírósági tárgyalás aktív résztvevőivé teszik.⁵³ Ez a megközelítés egybeesik azzal, amit Jean Duvignaud színházzociológiai megközelítésű tanulmányában állít: a színház és a társadalmi élet szoros kapcsolatban áll egymással: a „ceremónia” fogalma köti össze őket. A szerző kiemeli, hogy olyan, hagyományosan „ceremoniálisnak” tekintett társadalmi eseményeken, mint a bírósági tárgyalás, a vallási ünnepek és más társadalmi események, a résztvevők meghatározott forgatókönyv szerint szerepet játszanak. A színházi esemény Duvignaud szerint hasonlóan, „társadalmi ceremóniaként” értelmezendő.⁵⁴

A két darab közös vonása, hogy a narratív szituáció megteremtésével, sajátos színházi „rituális összelélegeztetés” révén teszi a nézőt a társadalmi diskurzus aktív részvevőjévé. A Terror és a Kohlhaas közönségének tagjai is esküdtekké válnak az előadás idejére - a szavazás módja és következménye azonban a két darabban merőben más, ami a demokratikus döntéshozatali mechanizmusra illetve annak visszasságaira irányítja a figyelmet.

A Terrorban valódi szavazás történik: a nézők a perbeszédet követően kis papírlapokon adhatják le Kochot felmentő vagy a pilóta bűnösségét kimondó szavazatukat. A szavazatok összeszámolását követően a bíró kihirdeti és indokolja az esküdtek döntésének megfelelő ítéletet. (Az írott szövegben az ítélet mindkét verziója olvasható.) Sőt, mit több: a színdarab folyamatosan frissített honlapjáról bárki tájékozódhat, hogy világszerte az egyes színházakban az adott időpontig hány néző mentette fel és hányan ítélték el a pilótát – ennek a diskurzus idő- és térbeli határainak kitágítása szempontjából van jelentősége.⁵⁵

Hegymegi és Gábor 2015-ös Kohlhaas-adaptációjában másképp történik a döntéshozatal. A nézőket a drámában kétszer szólítják fel arra, hogy kézfeltartással szavazzanak a vádlott bűnösségéről. Első ízben ez a darab elején történik, amikor a döntéshozók még semmilyen információval nem rendelkeznek az ügyről. A második szavazásra a dráma végéhez közeledve kerül sor: ekkor „egy villanásnyi időre felmegy a nézőtérre a fény. Majd Kahlheim bemondja az előadás elején számolt szavazatokat.”⁵⁶ Itt tehát már szó sincs demokratikus döntéshozatalról, a tárgyalás folytatódik tovább, az esküdtek döntésétől teljesen függetlenül. Kohlhaast végül – aljas politikai játszmát követően – kötél általi halálra ítélik. A darab kifejezetten provokálja a nézőt: szándékosan kirekeszti őt a lócsiszár ügyében való valódi döntéshozatalból – ezzel a megoldással pedig bevonja őt a demokratikusnak kikiáltott döntéshozatali folyamatokról szóló társadalmi párbeszédbe.

IV.2. Narratív helyzet a Közellenségben: az „animális” szemszög

Tasnádi 1999-es Kohlhaas-adaptációja a nézőt közvetlenül nem vonja be a vádlott sorsáról történő döntéshozatalba. A narratív helyzet itt a következő: a történetet a Kohlhaasi

⁵³ Malzacher, Florian: Gesellschaftsspiele. Politisches Theater heute. Alexander Verlag, Berlin, 2020, 113-143. o.

⁵⁴ Duvignaud, Jean: The Theatre in Society: Society in the Theatre. In Elizabeth and Tom Burns (szerk.): Sociology of Literature and Drama. 82-100. Penguin Books, Harmondsworth, 1973, 82. o.

⁵⁵ A nézőknek a darabból készített tévéfilm megtekintését követően is alkalmuk volt szavazatukat telefonon vagy interneten leadni, ítélethirdetésre ebben az esetben is ezt követően került csak sor. Vö. 19. j.

⁵⁶ Gábor – Hegymegi: i. m. 148. o.

küzdelem közvetlen tárgyát képező lovak (a Csődör és a Kanca) maguk mesélik el, egyúttal - saját szemszögükből - kommentárokat is fűznek a történésekhez. Ezzel a megoldással ez a darab is provokálja a nézőt: az eredeti kleisti dilemmát azok szemszögéből láttatja, akik akarattól függetlenül kerültek bele az események sodrába, viszont a róluk szóló döntéseket a fejük fölött mások hozzák meg. „Hát így kerültünk Kohlhaasenbrückből a tronkenburgi vár és a wilsdurfi csontbánya érintésével ide, a drezdai sintértelepre.” – zárja történetük elbeszélését a Csődör.⁵⁷ A Kanca ekkor a nézők felé fordul: „És ti?”⁵⁸ A darab a nézőt ezzel a nyugtalanító, dramaturgiailag igen hangsúlyos pozícióban lévő kérdéssel bocsátja útjára, ezzel pedig releváns új olvasatokkal gazdagítja a kohlhaasi dilemma kortárs magyar olvasatával kapcsolatos diskurzust.

V. Összegzés

A tanulmány az – elsősorban - színházi előadásra szánt szépirodalmi szövegek társadalmi párbeszédben betöltött szerepét vizsgálta, különös tekintettel a demokratikus deficit jelenségeire. Három kortárs színdarab alapján - a költői igazságszolgáltatás „tényezőinek” feltárásával - mutatta meg, hogy e művek – az adott probléma művészi szublimációja révén – az ezzel kapcsolatos diskurzus tematizálására és alakítására alkalmasak. Nemcsak érzékelhetővé teszik a néző számára az aktuális, „húsbavágó” problémákat, hanem a felmerülő dilemmákat több oldalról meg is világítják, a „vád” és a „védelem” álláspontját is világosan artikulálják.

Jóval többet tesznek azonban a lehetséges jogi érvrendszer „drámába öntésénél”: a tudatosan megválasztott narratív helyzet nagymértékben hozzájárul a néző érzékenyítéséhez, aktivizálásához, az adott diskurzusba való bevonásához. Közönségük tagjait – a bírósági tárgyalás „imitációja” révén – jogokkal, köteleességekkel ruházzák fel: döntéshelyzetbe kényszerítik mint esküdtet vagy éppen a valós döntési pozícióból rekesztik őt ki, ily módon provokálva őt. Nem kínálnak tálcán fekete-fehér megoldásokat: ezzel teszik felelőssé a nézőt mint állampolgárt.

A tárgyalt műveknek fentiekén túl létezik másfajta „jog és irodalmi” olvasata is: a drámák a bírósági tárgyalótermekben folyó törvénykezés korlátaira mutatnak rá. Vannak ugyanis olyan speciális helyzetek, amelyek tételes jogi kategóriáinkkal nehezen kezelhetők, amelyekben a jogi ítélet nyilvánvalóan csak kényszermegoldást jelenthet. Ilyen esetekben az ítélet „humanizálásához” elengedhetetlen, hogy a döntéshozó a problémát a jog egzakt szövegétől elrugaszkodva, egyéb síkon is megvizsgálja, adott esetben merje „közelebb engedni” magához a másik ember „dilemmáját”. Ennek számos módja lehetséges, a tanulmány a vizsgált szépirodalmi művek alapján egy effajta „alternatív-inspiratív” igazságszolgáltatási folyamatra mutatott példát.

---

⁵⁷ Tasnádi: i. m. 57.

⁵⁸ Uo.